

Getting Dressed

Religie en kleding van vrouwen in Tamale, Noord-Ghana

Yara Maljers

Master Scriptie

*Cultural Anthropology
& Development Sociology*

Universiteit Leiden

Dr. J.H.J. Florusbosch & Drs. J. Prins

30 juni 2016

Foto voorblad gemaakt door Yara Maljers (januari 2016 in Tamale)

Inhoudsopgave

INTRODUCTIE	5
INTRODUCTIE	5
VERSLAG	5
FILM	6
ONDERZOEKSGBIED	6
GHANA EN ISLAM	6
TAMALE	8
KLEDING EN LITERATUUR	9
INTRODUCTIE	9
LICHAAMSBEDEKKING	9
BEWEEGREDEKEN LICHAAMSBEDEKKING	11
GEPASTE KLEDING	11
LICHAAMSBEDEKKING EN AGENCY	12
MODE	12
CONCLUSIE	13
METHODEN	14
INTRODUCTIE	14
ONDERZOEKSPOPULATIE	14
OBSERVATIE	15
PARTICIPERENDE OBSERVATIE	16
INTERVIEW	16
FOCUSGROEP	17
PHOTOREVIEW	17
VISUELE METHODEN	17
ETHISCHE OVERWEGINGEN	18
KLEDING IN TAMALE	20
INTRODUCTIE	20
BEELDVORMING OVER LICHAAMSBEDEKKING	20
ISLAM EN TOLERANTIE	21
LICHAAMSBEDEKKING EN RELIGIE IN TAMALE	22
KLEDINGSTIJLEN	22
GEPASTE KLEDING	23
ONDERDRUKKING EN INTIMIDATIE	25
ZELFSTANDIGHEID EN VRIJHEID	25
AGENCY EN STRUCTUUR	26
STRUCTUUR EN VERANDERING	27
LICHAAMSBEDEKKING EN MODE IN TAMALE	28
MODE IN TAMALE	28
KLEDINGSTIJLEN EN MODE IN TAMALE	29
SOCIALE CONVENTIE EN AGENCY IN MODE	30
CONCLUSIE LICHAAMSBEDEKKING EN MODE	31
CONCLUSIE	32
LITERATUURLIJST	33
BIJLAGE 1	35

Introductie

Introductie

Dit onderzoek laat verschillende aspecten zien van het dragen en maken van kleding en van religieuze overwegingen die vrouwen in Tamale, Noord Ghana, hierbij maken. Het onderzoek bestaat uit een geschreven scriptie en een film. Beide projecten beantwoorden een eigen onderzoeksvraag maar zijn onderdeel van één overkoepelend onderzoek. Het thema *'making dress'* is het onderwerp van de film en het thema *'wearing dress'* is uitgewerkt in het geschreven deel van de scriptie.

Verslag

Deze scriptie laat zien hoe vrouwen in Tamale religie uitdrukken in het dragen van kleding. Zowel moslims als niet-moslims hebben ideeën, waaronder vooroordelen, over hoe moslimvrouwen zich (zouden moeten) kleden. Kleding is een belangrijke indicator van de levensstijl en het wereldbeeld van moslimvrouwen (LeBlanc, 2000:442). Mensen gebruiken hun kleding om zichzelf sociaal gezien te situeren of om een sociaal statement te maken. Daarnaast belichaamt kleding sociale relaties (LeBlanc, 2000:442). Literatuur over kleding en islam beschrijft dat het bedekken van het lichaam, *veiling*, geassocieerd wordt met *modesty of oppression*, 'bescheidenheid' of 'onderdrukking' (Masquelier, 2013; Rasmussen, 2013). Veel wetenschappelijke literatuur laat echter juist zien dat 'islamitische kleding' net zo erg wordt beïnvloed door mode als elke andere vorm van mode. Moslims houden zich dus niet *alleen* bezig met het dragen van 'gepaste kleding' (Renne, 2013; Fair, 2013; Tarlo, 2010; Vogelsang-Eastwood & Vogelsang, 2008; LeBlanc, 2000; El Guindi, 1999). Op deze literatuur bouwt dit onderzoek zich voort waarbij ik een nuance maak in het huidige debat. Dit onderzoek laat zien dat religie in Tamale wordt uitgedrukt in het bedekken van het lichaam om modebewust en bescheiden te zijn. Hoewel mode vaak wordt gezien als altijd veranderlijk en modern, en religie soms wordt omschreven als traditioneel en statisch (Renne, 2013), laat ik zien dat deze twee juist samengaan.

Hoewel de literatuur over kleding en islam vaak gaat over bescheidenheid en gepaste kleding in relatie met mode en globalisering ligt de nadruk in de literatuur op de *persoonlijke* overwegingen van vrouwen en dus op het autonome individu (Hansen, 2004). Ik beargumenteer echter dat de literatuur te sterk de nadruk legt op individuele beslissingen omdat ik in de praktijk in Ghana zie dat de meeste vrouwen geen expliciete ideeën hebben over hoe ze hun lichaam bedekken. Ze hebben daarentegen juist impliciete ideeën over hoe het lichaam bedekt moet worden die voortkomen uit sociale conventies. Zo hebben vrouwen een mening over welk lichaamsdeel bedekt moet worden en wat gepaste kleding is naar verschillende gelegenheden, zoals bruiloften en begrafenissen, maar ze

zijn niet dagelijks bezig met 'hoe ben ik een goede moslim' in de kledingkeuzes die ze maken. Hoewel kledingkeuze dus voor een groter deel afhangt van sociale conventies dan de literatuur vermeldt, betekent dit niet dat kleding een statisch concept wordt. Vrouwen die getrouwd zijn, kleden zich anders dan ongetrouwde vrouwen, maar ze kleden zich ook anders dan getrouwde vrouwen tien jaar geleden.

In het hoofdstuk 'Kleding en literatuur', bespreek ik het huidige debat omtrent kleding en islam en geef ik definities van concepten die ik gebruik in dit onderzoek. Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van verschillende antropologische methoden, die worden in het hoofdstuk 'Methoden'. In het hoofdstuk 'Kleding in Tamale' zet ik mijn argument uiteen die gebaseerd is op de bevindingen van dit onderzoek die voortbouwt op de wetenschappelijke literatuur. Deze scriptie sluit af met een samenvattende conclusie.

Film

Het visuele gedeelte van deze scriptie is een film. De film is onderdeel van hetzelfde onderzoek en daarom geef ik hier een korte introductie van dat gedeelte. De film *Getting Dressed* is een portret van Maïmouna (pseudoniem¹) als kleermaker. De film laat zien wie deze persoon is, maar ook waar we zijn in plaats en tijd van het onderzoek. De nadruk ligt op wat belangrijk is voor Maïmouna in haar werk: *het maken van kleding*. Ik laat zien hoe een stuk stof verandert in een jurk en uiteindelijk wordt gedragen op de bruiloft waarvoor deze jurk is gemaakt. Binnen het onderwerp van het maken van kleding laat ik thema's zien die belangrijk zijn in dit proces, zoals sociale relaties in het atelier.

Onderzoeksgebied

Ghana en Islam

Ik geeft een kort overzicht van internationale ontwikkelingen die de beleving van de islam voor moslims in Ghana beïnvloeden. Dit is voor mij belangrijk om te weten in relatie tot kleding maar ook om de relatie tussen mijn data en andere artikelen over de islam en kleding beter te kunnen begrijpen. Ghana is gevormd uit wat koloniale overheersers ooit 'de Goudkust' noemden die bestond uit koninkdommen in de Volta Basin. Ghana is op 6 maart 1957 onafhankelijk geworden van Groot Brittannië. Ghana ligt in West-Afrika en grenst aan Ivoorkust, Burkina Faso en Togo.

¹ In het hoofdstuk 'Methoden' wordt uitgelegd waarom ik pseudoniemen gebruik in dit onderzoek.

Bron: <https://tayosadventures.wordpress.com>

In de late 7^e eeuw bereikte de islam vanuit de Arabische wereld via Noord-Afrika, West-Afrika. In de 8^e eeuw ontstond er een 'trans-Saharahandelsroute' die contact tussen West-Afrika en Noord-Afrika en dus met de islam versterkte. De handel kwam vanuit het noorden van het land waar de moslimgemeenschap dan ook een meerderheid vormt. In Zuid-Ghana zijn een groot aantal moslimgemeenschappen, *Zongos*, die vaak bestaan uit immigranten uit buurlanden van Ghana (Dumbe, 2011:22).

Ghana was het eerste land in sub-Sahara-Afrika dat politiek onafhankelijk werd. Door politieke situaties in de wereld, zoals de koude oorlog, ontstond er een opening van bilaterale coöperaties vooral vanuit Noord-Afrika en het Midden-Oosten met 'de derde wereld' (Dumbe, 2011:13). In deze context is de moderne islam in Ghana ontwikkeld (Dumbe, 2011:13).

De nieuwe politiek van Afrika na de onafhankelijkheid moest volgens de nieuwe leiders gegrond zijn in hun 'inheemse en culturele identiteiten' (Dumbe, 2011:14). Dit zorgde ervoor dat religie een belangrijk en integraal punt werd van het socialisme van deze Afrikaanse leiders, onder wie Nkrumah. Nkrumah beïnvloedde met zijn beleid andere Afrikaanse landen, maar Ghana werd zelf ook beïnvloed door bondgenoten. De belangrijkste bondgenoot van Nkrumah in zijn strijd voor dekolonisatie van Afrika was Gamel Abdul Nasser, de leider van Egypte (Dumbe, 2011:16). Hoewel Nasser zich meer richtte op Noord-Afrika en het Midden-Oosten, richtte Nkrumah zich op heel Afrika. Het bondgenootschap tussen Nkrumah en Nasser hield stand in overleggen binnen de Organisation of African Unity en Nkrumah zorgde voor een Arab Cultural Centre in Accra waarbij Egyptische missionarissen naar Ghanese en islamitische scholen gingen. Dit zorgde voor een hogere geletterdheid van het Arabisch en stimuleerde studenten om te gaan studeren in Egypte (Dumbe, 2011:16).

Daarnaast had Nkrumah een sterke band met de islamitisch leider van Senegal, Ibrahim Nyass. Nkrumah had veel kritiek op de politiek leider van Senegal, Leopold Senghor, een katholiek, terwijl Senegal voor 95% islamitisch is. Ibrahim Nyass heeft veel invloed gehad op de islam in Afrika door de ontwikkeling van de *Tijaniyya*, een soefi-beweging die in heel West-Afrika gegroeid is

(Dumbe, 2011:18). Andere politieke relaties met islamitische bondgenoten had Nkruma met Saoedi-Arabië, Libië en Iran om economische redenen zoals de toevoer van olie (Dumbe, 2011:19). Arabische oliestaten kregen steeds meer politieke invloed in de wereld door bilaterale economische afspraken (Dumbe, 2011:19). Naast het maken van politieke afspraken kwamen er vanaf de jaren '80 islamitische non-gouvernementele-organisaties vanuit Noord-Afrika en het Midden-Oosten naar Ghana. Deze organisaties zijn *salafistisch* en *sjiitisch*, de religieuze stromingen uit Saoedi-Arabië en Iran, *islamitisch socialistisch* uit Libië en *soefistisch* uit Senegal (Dumbe, 2011:20).

'Consequently, Ghanaian Muslims have been affected by the religious worldviews promoted by these transnational governmental religious institutions. These factors, amongst others, have played significant roles in fostering good diplomatic relations between Ghana and the Muslim states in many spheres of national interest, and with certain religio-political implications' (Dumbe, 2011:21).

Landen als Egypte, Senegal, Iran, Libië en Saoedi-Arabië hebben veel invloed gehad op de islam in Ghana, onder andere door politieke relaties, economische belangen en door middel van ontwikkelingsinitiatieven (Dumbe, 2011:13-21). Juist in Tamale is deze ontwikkeling relevant gezien het relatief grote aantal islamitische ontwikkelingsprojecten vanuit het Midden-Oosten in deze stad.

Tamale

Ik heb in januari en februari 2016 mijn onderzoek gedaan in Tamale. Tamale is met 371.351 inwoners de grootste stad van Noord-Ghana (Ghana Statistical Service, 2012:103) en de hoofdstad van de Northern Region. Het centrum van de stad is de centrale markt waar mensen samenkomen om van alles te kopen en verkopen. Het grootste gedeelte van de bevolking van Tamale is islamitisch, namelijk 60% (Ghana Statistical Service, 2012:6). Tamale kent door de geschiedenis heen verschillende stromingen van de islam die de moslims in Tamale hebben beïnvloed, zoals blijkt uit het voorgaande.

Kleding en literatuur

Introductie

Er is veel gezegd in de wetenschappelijke literatuur over kleding en islam in Europa, vooral in Frankrijk en Groot Brittannië (Asad 2006; Bowen 2007; Dwyer 1999; Scott 2005; Tarlo 2010; Werbner 2007), maar ook daarbuiten: Canada, Egypte, Turkije en Indonesië (Atasoy 2006; Brenner 1996; Çinar 2008; MacLeod 1991; Mahmood 2005). Maar ook is er veel geschreven over dit onderwerp in het Midden-Oosten (Lombard 1978; Stillman 2000; Vogelsang-Eastwood and Vogelsang 2008). Voor religie en kleding in Afrika is recent een bundel verschenen: 'Veiling in Africa' van Renne (2013), een boek dat zich volledig richt op de religieuze uitdrukking van vrouwen en kleding in Afrika. Dit hoofdstuk brengt verschillende auteurs samen waarbij ik inga op de definitie van concepten en wetenschappelijke debatten over het onderwerp 'kleding en islam' die relevant is voor dit onderzoek.

Lichaamsbedekking

'The veil has never been a static thing, not has its use and meaning been firm'
(Fair, 2013:15).

Deze scriptie gaat over het uitdrukken van religie door middel van *kleding*. Het gaat hierbij specifiek om het bedekken van het lichaam waarvoor het Engelse woord *veiling* wordt gebruikt. In deze scriptie zal ik de volgende definitie van *lichaamsbedekking* aanhouden:

'A practice which consists of wearing a cloth which may cover the head, body, and at times, the face, feet, and hands' (Renne, hoofdstuk 3:1).

'Veiling' betekent niet *alleen* het dragen van een hoofddoek, de definitie moet breder worden getrokken naar 'het bedekken van het lichaam' (El Guindi, 1999:75). Het bedekken van het lichaam onder moslimvrouwen komt op veel verschillende manieren voor, het is een veranderlijk proces van het dragen van kleding (Fair, 2013:15).

'Alle' moslimvrouwen krijgen te maken met het bedekken van hun lichaam en daarbij het dragen van een hoofddoek: 'Muslim women (...) wear a prayer scarf when they pray' (Rabine, 2013 hst 4:5). Het is echter niet zo dat de ontwikkeling van de islam altijd samengaat met het dragen van een '*hijab*':

Hijab—a specific style of veil that covers the head, shoulders, and at times, the entire body, but not the face (Renne, 2013: 58).

De oorsprong van de *hijab* komt uit het Midden-Oosten. Niet alle moslimvrouwen dragen echter een *hijab*. In West-Afrika is Senegal een islamitisch land (95% van de bevolking is moslim), maar vrouwen droegen, historisch gezien, geen *hijab*. Pas in de jaren '90 werd deze vorm van lichaamsbedekking gezien als symbool voor 'pure islam' door de ontwikkeling van de orthodoxe beweging vanuit Iran en Saoedi-Arabië (Rabine, 2013:86). Ook in Nigeria is de *hijab* recent geïntroduceerd (Renne, 2013:61).

Het bedekken van het lichaam laat een complexe set van sociale relaties zien met religieuze, politieke en historische dimensies (Renne, 2013:61). Deze context is belangrijk voor de interpretatie van lichaamsbedekking. Er kunnen daarbij geen generalisaties worden gemaakt over de redenen waarom vrouwen zich op een bepaalde manier bedekken (Rabine, 2013:86). De nadruk ligt hierbij op persoonlijke overwegingen die vrouwen maken over waarom, hoe, waar en wanneer ze zich bedekken.

Een eenduidige definitie van wat precies bedekt moet worden als moslimvrouw bestaat niet (Mahdi, 2013:166). Zowel in de Koran als de Hadith staat niet expliciet beschreven wat vrouwen moeten bedekken (Mahdi, 2013:166; Vogelsang-Eastwood en Vogelsang, 2008:39). Hoewel het voor moslims relevant is wat er in de Koran staat en hoe dit geïnterpreteerd moet worden (Mahdi, 2013:166), is dit niet per se relevant voor dit onderzoek.

Bron: <http://dreamsnmotion.com/word-of-the-day/2016/4/11/chador>

Beweegredenen lichaamsbedekking

‘It appears that Muslim women in twenty-first century Nigeria are veiling
in increasingly various ways’
(Renne, 2013:74)

In dit hoofdstuk heb ik de beweegredenen voor het bedekken van het lichaam opgesplitst in verschillende categorieën. Ik doe dit om een duidelijk beeld te krijgen welke beweegredenen er bestaan. In de literatuur worden verschillende redenen genoemd om het lichaam te bedekken. Vogelsang-Eastwood en Vogelsang noemen religieuze overtuiging, sociale status, eer, etnische identiteit, gezondheid, bescherming van de elementen, seksuele aantrekking en schoonheid als redenen (Vogelsang-Eastwood en Vogelsang, 2008:10-11).

De categorieën die in de literatuur het meest naar voren komen zijn ‘bescheidenheid’ en het dragen van ‘gepaste kleding’ (Vogelsang-Eastwood en Vogelsang, 2008:10-11; Renne, 2013:75). Renne beschrijft deze twee concepten als één reden: interpretatie van de Koran en dus strikt religieus (Renne, 2013:75). De tweede reden is de sociale context van individuen en groepen (Renne, 2013:76; Tarlo, 2010; Rabine, 2013:95). De derde reden is de verschillende relaties van specifieke gebieden met het Midden-Oosten en Noord-Afrika, andere landen in West-Afrika, het Westen en de Afrikaanse diaspora (Renne, 2013:76). De vierde reden die ik zie in de literatuur is lichaamsbedekking als onderdeel van mode-ontwikkelingen (Rabine, 2013:90-91). De laatste twee zijn nauw aan elkaar verbonden.

Gepaste kleding

Het dragen van lichaamsbedekking geeft een zekere veiligheid en vrijheid om in publieke sferen te bewegen zonder angst of seksuele intimidatie (Alidou, 2005). Het bedekken van het lichaam in Noord-Nigeria is onderdeel van bescheidenheid wat beschreven staat in de Koran (Renne, 2013:75). In de jaren ‘90 vond een religieuze transformatie plaats in Niger waardoor er ‘selfconsciousness’ ontstond over wat het betekent om moslim te zijn (Masquelier, 2013:110). Door deze ontwikkeling lag de focus op ‘dress code’ en ‘fashioning of modest personage’, een combinatie tussen bescheidenheid en modebewust (Masquelier, 2013:128; Moors & Tarlo, 2007:138; Rabine, 2013:88). Vrouwen bedekken hun lichaam om visueel hun ‘vrome islamitische identiteit’ te uiten (Renne, 2013:59, Rasmussen 2013:35). ‘Dress in general, but particularly veiling, is privacy’s visual metaphor’ (El Guindi, 1999:96). Het bedekken communiceert ‘exclusiviteit’, door het bedekken van het lichaam ‘draagt’ een vrouw haar privacy en heiligheid uit (El Guindi, 1999:95). Met de komst van de islam ontstond in Niger een tijd waar vrouwen die niet goed bedekt waren, geïntimideerd werden en dat in veel huishoudens in Nigeria strakke en figuur-accentuerende kleding niet meer gedragen werd

(Masquelier, 2013: 110-111). Seksuele intimidatie staat ook in de Koran omschreven als reden om het lichaam te bedekken (Renne, 2013:74).

Lichaamsbedekking en agency

Ideeën over kledingstijl veranderen door de tijd heen en hebben te maken met persoonlijke situaties en omgeving van mensen (Tarlo, 2010; Rabine, 2013:95). Het dragen van kleding is een vorm van agency omdat de diversiteit van moslimvrouwen en beleving wordt uitgedrukt in de zichtbaarheid van kleding. Dit is een resultaat van een bewuste zoektocht naar identiteit, geloof en politiek. Het dragen van een hoofddoek is een belangrijk item omdat het een zichtbare uiting van het islamitisch geloof is (Tarlo, 2010). Er is echter een verschil tussen de 'personal choice' en het liberale concept 'individual choice':

'This notion of "personal choice" does not at all correspond to the liberal American concept of "individual choice." It suggests rather the conviction that a truly religious commitment must come from within, that external imposition is meaningless. This signification of personal choice comes out in Aissatou Tall's analysis of her own strict veiling: "It is really a personal choice. No one can impose it on anyone unless that person is oneself." For Aissatou, serious veiling comes out of a conscious process of self-reflection. When I asked for her analysis of veiling, she said: "My analysis began with myself. It's a personal conviction. My conviction' (Rabine, 2013:95).

Religieuze uitingen resulteren dus vanuit zelfreflectie en niet vanuit externe eisen die worden opgelegd (Rabine, 2013:95).

Mode

'Wherever they are located in the world, Muslim women are engaged with fashion, whether through challenging the idea of fashion, adopting and adapting local and global fashions or by participating in the development of new fashion trends' (Moors & Tarlo, 2007 133-134).

Hoewel religie en vooral de islam als 'oud onderwerp', soms als 'traditioneel' en 'tijdloos en onveranderlijk' worden omschreven is het dragen van islamitische kleding net als alle kleding onderworpen aan *mode* (Renne, 2013:3). Mode ontwikkelt zich nooit in isolement, waar ook ter wereld, geen enkele nationale, etnische of religieuze kledingstijl kan dus 'puur' blijven (Rabine, 2013:93):

'Young people have joined this sartorial "global village" (Givhan 1999:162) on their own terms and through the lens of their own cultural history (Rabine, 2013:93).

Het feit dat veranderingen in kledingstijlen plaatsvinden, reflecteert wellicht de algemene processen van verandering die voorkomen in gemeenschappen. Deze transformatie, op elke plek zowel op

nationaal als op lokaal niveau, zijn verschillend omdat ze allemaal iets unieks laten zien (Mahdi, 2013:165). Het beïnvloedt de diversificatie van islamitische kleding (Moors & Tarlo, 2007: 138).

Kleding van moslims wordt dus onder andere om modieuze doeleinden gedragen (Rabine, 2013:86; Moors & Tarlo, 2007 139):

‘Veiling in Senegal offers one case in which fashion, by its very power to confuse the clear religious meaning of a garment, can create possibilities for social dialogue instead of polarized, deadlocked conflict, as in France’ (Rabine, 2013:86).

Door deze ontwikkeling komen mensen juist dichter bij elkaar dan dat er door het dragen van kleding een sterke polarisatie ontstaat (Rabine, 2013:86). Het is dus duidelijk dat voor moslimvrouwen religie, mode en politiek direct aan elkaar gelinkt en uitgedrukt worden in kleding (Moors & Tarlo, 2007 140).

Conclusie

Uit deze literatuurreview blijkt dat er verschillende beweegredenen zijn die bepalen hoe moslimvrouwen hun lichaam bedekken. Allereerst bescheidenheid en daarom dus gepaste kleding dragen, daarnaast het onderscheiden van anderen als individu. Lichaamsbedekking kan een uiting zijn van modebewustheid.

Methoden

Introductie

De theorie laat zien welke persoonlijke overwegingen worden gemaakt bij het bedekken van het lichaam door moslimvrouwen en of dit meer te maken heeft met bescheidenheid of dat vrouwen modebewust willen zijn. Ik wil te weten komen hoe vrouwen in Tamale religie uitdrukken in kleding. In dit gedeelte van de scriptie leg ik uit welke methoden en technieken ik heb gebruikt om dit te weten te komen. Ik bespreek praktische uitdagingen tijdens het uitvoeren van de methode, bespreek ik bij de uitleg over de methode. Ethische dilemma's over het onderwerp en de bescherming van de respondenten bespreek ik aan het eind van dit hoofdstuk.

Onderzoekspopulatie

Dit onderzoek is gebaseerd op etnografisch onderzoek in twee kleermakersateliers in Tamale. De eigenaren van deze ateliers, Maïmouna en Terrence, zijn de sleutelrespondenten van dit onderzoek.

Ik heb Maïmouna ontmoet op de markt. Ze trok mijn aandacht met de jurk die ze droeg en ik heb toen gevraagd waar ze die heeft laten maken. Zij bleek de jurk zelf gemaakt te hebben want ze kleermaakster. Maïmouna is 28 jaar en nog niet getrouwd. Op 15-jarige leeftijd is Maïmouna in de leer gegaan bij een kleermaker en sloot haar *apprenticeship* in 2008 af. Dat jaar heeft ze haar winkel geopend met een vriendin die hier kleding verkoopt, Hiba. Maïmouna is kleermaakster geworden omdat haar ouders niet genoeg geld meer hadden voor school. Ze is naar Accra vertrokken om geld te verdienen en op haar veertiende teruggekomen om als kleermaakster in de leer te gaan. Ze vindt het leuk om kleermaakster te zijn, maar het is soms hard werken omdat ze geen elektrische naaimachine heeft. Maïmouna werkt vaak samen met Khadija die een kleermakersatelier heeft vlak naast die van Maïmouna. Khadija heeft een vriendin die haar soms helpt, Fatima, en twee leerlingen, Rajae (21 jaar) en Amina (16 jaar). Rajae en Amina zijn twee jaar geleden bij Khadija in de leer gegaan.

Terrence heb ik ontmoet via een vriendin die mij aan hem introduceerde. Hij is 30 jaar en niet getrouwd. Terrence studeerde 16 jaar geleden af aan *Tamatec* in Accra en is sindsdien kleermaker. Hij opende zijn atelier 'The makers Design' in Tamale 8 jaar geleden. Zijn atelier heeft twee delen; een deel waar hij werkt met een elektrische naaimachine en een gedeelte naast zijn atelier waar zijn negen leerlingen werken. Terrence heeft een passie voor mode. Hij wilde iets creatiefs doen en daarom is hij kleermaker geworden. Daarnaast kan hij met dit beroep overal ter wereld werken: 'everybody wears clothes'. Het beroep is niet seizoensgebonden en hij kan dus het hele jaar door werken.

Maïmouna en Terrence zijn moslim maar ik heb ook christelijke respondenten. Ik heb daarnaast geprobeerd om jonge en oude mensen in het onderzoek te betrekken, maar uiteindelijk zijn de meeste respondenten tussen de 20 en 35 jaar oud. De respondenten gaan naar verschillende kerken en moskeeën, ik heb dus geprobeerd heterogeniteit op te zoeken op dit gebied. Daarnaast hebben de respondenten verschillende kledingstijlen en verschillende ideeën over mode en gepaste kleding.

Observatie

Voor dit onderzoek wilde ik weten hoe vrouwen zich kleden in Tamale. Hiervoor heb ik een aantal observaties gedaan, in totaal 11 waarbij ik in totaal ongeveer 1000 vrouwen heb geobserveerd. Ik heb hierbij vooral gekeken wat voor soort kleding vrouwen dragen en wat ze bedekken. Ik heb zowel handgemaakte kleding geobserveerd als confectiekleding. Handgemaakte kleding is door een kleermaker is gemaakt, vaak van met print opgedrukte waxstof in verschillende kleuren vaak met bijpassende 'headtie', een omgeknoopte hoofddoek in dezelfde stof (bijlage 1 afbeelding 1). Dit kan kleding zijn die beïnvloed is door verschillende kledingstijlen vanuit de hele wereld maar die lokaal gemaakt is. Daarnaast zien we in Tamale confectiekleding (bijlage 1 afbeelding 2). Dit is onder andere westerse kleding die in Tamale vooral op tweedehandsmarkten wordt verkocht. Onder confectiekleding valt ook 'Arabisch/islamitische kleding' die vooral door moslims wordt gedragen. Dit zijn vooral confectiejurken met hoofddoek eraan vast (*hijab-dress*; bijlage 1 afbeelding 4) of *fashion hijab* (confectiehoofddoek die het haar en de hals bedekt waarbij het gezicht zichtbaar is; bijlage 1 afbeelding 2) of *chador* (een lange hijab die het bovenlichaam en een deel van de benen bedekt; bijlage 1 afbeelding 3). Deze worden verkocht in winkels die ook stoffen verkopen, voornamelijk op de markt.

Observatie is een kwantitatieve onderzoeksmethode (Bernard, 2001:316) waarbij ik heb geteld wat ik zag. Ik heb hierbij gebruikgemaakt van 'time sampling', observeren op verschillende tijden van de dag (Bernard, 2001:316). Ik heb een specifieke plek uitgekozen voor de observaties, namelijk de ingang van de markt. Daarnaast heb ik ook een aantal observaties uitgevoerd op andere plekken, zoals bij Maïmouna thuis en in haar atelier. Ik heb tijdens een begrafenis en een bruiloft geobserveerd en twee keer in de katholieke kerk en drie keer in de moskee waar Maïmouna op vrijdag naartoe gaat.

Er zijn veel plekken in Tamale waar ik niet heb geobserveerd, rijke gedeeltes of juist hele arme. De bevindingen van dit onderzoek hangen echter niet alleen af van de observaties die ik heb gedaan, ik heb daarom voor de markt gekozen. Op die centrale plek komen veel vrouwen uit verschillend gebieden. Per keer heb ik ongeveer een uur geobserveerd.

Voor deze observaties heb ik verschillende categorieën gemaakt nadat ik een aantal keer had geobserveerd, deze categorieën bespreek ik in het hoofdstuk 'Kleding in Tamale'. Ik heb een verdeling gemaakt tussen 'jongere vrouwen' en 'oudere vrouwen', de grens heb ik gelegd bij ongeveer 40 jaar. Dit is niet altijd te zien aan vrouwen maar mijn respondenten en mijn eigen observaties maken duidelijk dat er een verschil is in kleding voor jongere en oudere vrouwen. Daarnaast heb ik een verdeling gemaakt in 'handgemaakte kleding' en 'confectiekleding'.

Participerende observatie

In dit onderzoek heb ik ook gebruik gemaakt van participerende observatie. Deze methode heeft diepe wortels in de antropologie, want het is een strategische methode om kwalitatieve data te verzamelen waarbij de onderzoeker actie onderneemt (Bernard, 2011:342). Ik heb geprobeerd een vertrouwensrelatie op te bouwen met mijn sleutelrespondenten Maïmouna. Dit deed ik door elke dag naar haar winkel te gaan en naar haar te luisteren. Ze nodigde mij ook uit bij haar thuis waar we gesprekken hebben gehad. Ik deed dit om meer te weten te komen over haar persoonlijke leven en beslissingen die ze maakt. Daarnaast probeerde ik met dit intensieve contact te voorkomen dat ze gewenst gedrag zou vertonen, een verschijnsel dat soms voorkomt bij respondenten. Aangepast gedrag kan namelijk vaak niet lang worden volgehouden (Bernard, 2011:257).

Ik had ook veel contact met Terrence. Daarnaast praatte ik met mensen in en rondom beide ateliers. Ik ben ook meegegaan naar gelegenheden waarbij kleding belangrijk is, zoals bruiloften en begrafenissen. Naast de observaties die ik heb gedaan heb ik tijdens het vrijdagmiddaggebed ook meegebeden waarbij Maïmouna mijn outfit heeft uitgekozen. Daarnaast heb ik kleding laten maken bij zowel Maïmouna als Terrence en hebben Maïmouna en ik samen kleding gekocht op de markt. Hierbij hebben we gesproken over wat gepaste en mooie kleding is.

Interview

Een nadeel van alleen observeren is dat de betekenis van de data niet kan worden gemeten (Bernard, 2011:156-157). Daarom heb ik ook gebruikt gemaakt van interviews. Die gingen vooral in op de overwegingen die vrouwen maken om zich op een bepaalde manier te kleden. Ik heb gebruikgemaakt van 'open interviews' waarbij ik met vrouwen in gesprek ben gegaan over kleding. Ik had hierbij onderwerpen in mijn hoofd, maar liet de vrouwen vooral aan het woord om hun antwoorden zo min mogelijk te beïnvloeden. Daarnaast heb ik ook 'gestructureerde interviews' afgenomen met klanten van Terrence en Maïmouna. Deze interviews waren gebaseerd op een interviewgids die ik tijdens het veldwerk heb samengesteld. Deze interviews bestonden uit open

vragen en zijn 'face-to-face' afgenomen, vaak in het kleermakersatelier of bij de respondenten zelf, bijvoorbeeld op hun werk of thuis. Ik heb in totaal 20 interviews afgenomen (Bernard, 2011:158).

Focusgroep

Naast individuele interviews heb ik een focusgroep met vrouwen georganiseerd om kleding en religie te bespreken. Respondenten gaven namelijk aan te kunnen zien of iemand moslim of christen is en ik wilde weten waar deze categorieën precies op gebaseerd zijn. Daarnaast wilde ik redenen bespreken waarom vrouwen zich op een bepaalde manier kleden. Dit kwam in individuele interviews namelijk niet erg naar voren en ik hoopte dat een groepsdiscussie dit zou kunnen uitlokken. Net als participerende observatie en interviews is dit een kwalitatieve methode (Bernard, 2011:232). Ik heb tijdens de discussie foto's laten zien die we hebben besproken, *foto-elicitering* (Bernard, 2011: 250). In de focusgroep kenden vrouwen elkaar, dit is niet ideaal omdat er bepaalde verwachtingen worden gesteld. Daarnaast hadden deze vrouwen een hiërarchische relatie met elkaar. Hierdoor is er een kans dat sommige vrouwen mee zijn gegaan met de mening van de master (leraar) en waardoor dus wellicht minder discussie op gang is gekomen.

Photoreview

Literatuur over kleding en religie hebben vaak een vergelijking in tijd, kijk bijvoorbeeld naar de artikelen in 'Veiling in Africa' (Renne, 2013). Ik heb deze mogelijkheid niet omdat ik twee maanden aaneensluitend veldwerk heb gedaan. Hierdoor heb ik besloten (oude) foto's van respondenten te bekijken en te bespreken (Bernard, 2011:344). Dit zijn vaak foto's van speciale gelegenheden, zoals foto's van bruiloften, maar ook van 'privé-situaties', zoals een foto van Maimouna toen ze in haar masters atelier aan het werk was. Deze foto's brachten gesprekken op gang over kleding in het verleden maar ook in het heden, bijvoorbeeld over het gebruik van kleding op bruiloften.

Visuele methoden

Ik heb visuele middelen gebruikt voor de overdracht van kennis, naast het gebruik van foto-elicitering en fotoreview, die worden besproken in de methoden. De onderwerpen die in de film aan bod komen zijn geschikt als alternatief voor etnografisch schrijven (MacDougall, 1998:61). In het geval van het maken van kleding zijn visuele middelen een goede manier om veel informatie over te brengen aan het publiek. Daarnaast biedt het mogelijkheden om ervaringen en sociale contexten te laten zien, zoals welke kleding wordt gedragen, in welke kleuren, patronen en stoffen. Visuele middelen maken het mogelijk om deze context in beeld te vangen, terwijl voor het beschrijven van kleding veel woorden nodig zijn (MacDougall, 1998:81).

Ethische overwegingen

Literatuur die over kleding en islam gaat, heeft vaak een paragraaf over de beeldvorming over de islam of islamitische kleding, vooral vanuit het Westen. Omdat dit veel in de literatuur terugkomt wil ik zelf ook even op een rijtje zetten wat verschillende auteurs hierover zeggen. Met het thema van dit onderzoek bevind ik me namelijk in een grotere maatschappelijke discussie over de beeldvorming van moslims vooral in het Westen.

De hoofddoek domineert de publieke percepties van moslimvrouwen in het Westen. Hierdoor blijven andere ontwikkelingen van islamitische kleding onopgemerkt (Tarlo, 2010). Dit is dan ook de reden dat ik mij niet specifiek heb gericht op 'de hoofddoek' terwijl belangrijke literatuur als 'Veiling in Africa' (Renne, 2013) zich hier wel specifiek op richt. Dit neemt niet weg dat mijn onderzoek bijdraagt aan de beeldvorming over moslimvrouwen in de tijd dat er een maatschappelijk debat over moslims bestaat. Het doel van Tarlo (2010) is om te demonstreren hoe moslimvrouwen het bedekken van het lichaam benaderen na de aanslagen van 11 september 2001 in een urbane situatie, die gekenmerkt is door de nadruk op de publieke en door de media gepresenteerde vijandigheid tegen 'de bedekte vrouw'. Hoewel ik in een heel andere context mijn onderzoek heb gedaan en dus niet te maken had met vijandigheid tegen moslims in hun directe omgeving, wordt dit onderzoek in een bredere context wel geschreven in de tijd van zeer negatieve ontwikkelingen in de beeldvorming over de islam.

Wetenschappelijke literatuur laat zien dat moslimvrouwen vaak agency hebben over de manier waarop ze zich bedekken. Zo zegt Fair (2013) dat in het Westen de hoofddoek als teken van 'ondergeschiktheid' wordt gezien terwijl zij omschrijft dat in Zanzibar de hoofddoek juist vaak wordt gedragen om vrijheid en economische macht te bereiken. Volgens Fair schrijven Westerse media maar ook academische artikelen over radicalisering van de islam over de hele wereld. Lichaamsbedekking staat hier als visueel meetbare islamisering van kleding 'symbool' voor.

De polarisatie tussen het Westen en de islam wordt door Rabine onder andere gewijd aan het verbod op het dragen van een hoofddoek, bijvoorbeeld in Frankrijk. Dit verbod werd in Senegal door al haar respondenten verworpen (Rabine, 2013:86). Asad (2006) zegt zich buiten de discussie te houden of jonge vrouwen wel of niet het recht hebben op het dragen van een hoofddoek op school, ze gaat dan ook niet in op de crisis van 'laïcité'. Lichaamsbedekking in Frankrijk gaat over een seculiere ofwel christelijke context met een islamitische minderheid wat dus in principe te vergelijken is met Ghana. Engeland is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk, een land dat geen formeel verbod heeft op het dragen van bepaalde 'religieuze kleding'. Daarentegen heeft in Engeland wel de discussie plaatsgevonden over wat 'gepaste islamitische kleding' zou moeten zijn. Het gaat

hierbij om discussies tussen islamitische en westerse ideeën, maar Tarlo richt zich juist meer op de discussie binnen islamitische groepen.

Onder andere door de ontwikkelingen over beeldvorming van de islam wil ik voorzichtig zijn met de uitspraken die ik doe in de presentatie van mijn respondenten. Om mijn respondenten te beschermen heb ik gebruik gemaakt van pseudoniemen voor alle respondenten in deze scriptie. Hoewel alle respondenten toestemming hebben gegeven om de informatie die ik van ze krijg te gebruiken voor dit onderzoek, waaronder hun naam, heb ik zelf besloten dit onderzoek anoniem te houden.

Kleding in Tamale

Introductie

‘Why do you cover your hair, Maïmouna?’

‘Because I am Muslim.’

‘You do not always cover you hair, why?’

‘When I walk I cover.’

‘Why do you cover when you walk?’

‘Because I am Muslim.’

Maïmouna bedekt haar haar omdat ze moslim is, dit heeft ze meerdere keren gezegd. Als ik doorvroeg naar de redenen waarom ze zich bedekt, benoemde ze vooral een verwachtingspatroon zoals; ‘als je gaat lopen hoor je je te bedekken’. In tegenstelling tot wat de literatuur laat zien, heeft Maïmouna geen *expliciete* beweegredenen over hoe ze zich bedekt. Dit neemt niet weg dat er sterke *impliciete* ideeën bestaan over het bedekken van het lichaam. Aisha legt me uit dat je als moslim je lichaam moet bedekken: ‘Your hair should be covered, your arms should be covered and your legs should be covered’.

Dit hoofdstuk is de analyse van het onderzoek dat ik heb gedaan in Tamale over de uitdrukking van religie in lichaamsbedekking. Ik laat zien dat veel vrouwen in Tamale hun lichaam bedekken omdat ze moslim zijn. Kleding is daarbij ook een vorm van mode waarbij het ook gaat om esthetiek. Ik beargumenteer dat mode en islam samengaan en dat sociale conventies voor een groot gedeelte bepalen hoe vrouwen in Tamale zich kleden. Daarbij laat ik zien dat sociale conventies ook onderhevig zijn aan mode en er altijd ruimte is voor individuele interpretatie. Dit geldt zowel voor moslims als christenen, echter in verschillende mate.

Beeldvorming over lichaamsbedekking

De islam heeft zich op verschillende manieren ontwikkeld in Ghana en hoewel het grootste gedeelte van de Ghanese bevolking christelijk is, zijn in Noord-Ghana de meeste mensen islamitisch. In het onderzoeksgebied, Tamale, wonen christenen en moslims in één stad samen zonder sterke polarisatie tussen deze twee geloofsgroepen. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld dat mannen soms een *kufi*, islamitisch hoofddekseel, droegen naar de kerk en iemand een sleutelhanger met *merry christmas* bij zich had in de moskee.

Islam en tolerantie

In Tamale leven moslims en christenen samen als één gemeenschap. Zo komen bijvoorbeeld bij kleermaker Terrence christelijke en islamitische klanten en ik zie dit ook in andere winkels en ateliers. Ghana staat in contact met de islamitische gemeenschap, historisch gezien door politieke verbonden, maar ook in huidige ontwikkelingen zoals islamitische ontwikkelingssamenwerking. In interviews vroeg ik naar verschillende ontwikkelingen binnen de islam in Ghana en wereldwijd. Respondenten antwoorden vooral dat de islam anders is dan het christendom waarbij verschillende kerkstromingen bestaan. Zowel Terrence als Maimouna zei: 'Mosque is mosque', elke moskee is hetzelfde. Het maakte voor beide respondenten niet uit naar welke moskee ze gaan, dat geldt niet alleen voor Tamale maar voor de hele wereld: overal kan naar de moskee worden gegaan. Maimouna heeft een vaste moskee waar ze op vrijdag naartoe gaat, maar Terrence vertelde dat hij verschillende moskeeën bezoekt: 'they are all equally special'. Wanneer ik hier over doorvroeg en zelf bijvoorbeeld de scheiding tussen soennieten en sjiieten benoemde, zei Terrence dat sjiieten inderdaad andere rituelen hebben, maar dat ze nog steeds in dezelfde god geloven. Het is dezelfde islam en daarbij is het verschil maar heel klein, aldus Terrence.

Door mijn respondenten, onder wie Maimouna en Terrence, worden de verschillende stromingen van de islam die in Ghana bestaan (Dumbe, 2011) niet erkend en anders worden ze getolereerd. Deze tolerantie zie ik ook tussen de christelijke en de islamitische gemeenschap. Dit zag ik sterk terugkomen in Terrence's atelier. Terrence vertelde mij dat hij naar elke bruiloft gaat waar hij voor wordt uitgenodigd, christelijke en islamitische. Hij maakt voor iedereen kleding en naait wat de klant wil. Abby komt regelmatig bij Terrence om kleding te laten maken en zij draagt korte rokken en strakke skinny jeans. Terrence zegt hierover dat hij er niet op uit is om zijn islamitische ideeën over gepaste kleding op te leggen aan klanten. Hij vertelde dat het belangrijkste is dat hij goed werk levert. De tolerantie is ook te zien in de muziekstijlen in het atelier van Terrence. Hij draait veel (christelijke) reggae muziek waarbij het vooral om de boodschap gaat. Het lied met de tekst 'some call him God, others call him Allah' wordt altijd even harder gezet met de boodschap: 'we all believe in the same God'.

Hoewel Tamale niet sterk gepolariseerd is op basis van geloof, zag ik wel dat mensen van elkaar weten, of denken te weten, welke religie een persoon aanhangt. Moslims in Tamale onderscheiden zich met kleding van christenen door een hoofddoek te dragen. Daarnaast dragen islamitische vrouwen lange jurken en dragen christenen vaker korte jurken. Deze richtlijnen van kleding zijn interessante kenmerken waarop vrouwen in Tamale anderen categoriseren, omdat uit interviews blijkt dat alle vrouwen die ik dit heb gevraagd antwoorden dat ze aan kleding kunnen zien of iemand moslim of christen is. Ik heb daarom een focusgroep georganiseerd waarbij ik op basis van foto's vroeg wat gepaste kleding is voor moslims en christenen. Ik heb een aantal foto's gebruikt van

respondenten van wie ik wist welke religie zij aanhangen. Uit deze focusgroep blijkt dat vrouwen niet altijd juist kunnen inschatten welke religie iemand heeft. Zo werden vrouwen met korte jurken automatisch als christen omschreven en vrouwen met lange jurken als moslim (zelfs als ze geen hoofddoek dragen).

Lichaamsbedekking en religie in Tamale

Ik ga in deze paragraaf in op welke manier religie wordt uitgedrukt in kleding waarna per overweging specifiek wordt ingegaan op waar de keuzes uit voortkomen en hoe ze tot uitdrukking komen. Ik ga hierbij vooral in op het dragen van gepaste kleding en mode als twee onderwerpen die in literatuur en data op verschillende manieren terugkomen.

Kledingstijlen

In Tamale worden hoofddoeken, chadors en andere stijlen van het bedekken van haar en lichaam afwisselend gedragen door dezelfde persoon. Het dragen van een chador geeft niet aan of iemand meer toegewijd is aan het geloof. Daarbij wordt niet door alle vrouwen elke dag hetzelfde gedeelte van het lichaam bedekt. Zo dragen sommige moslims, bijvoorbeeld Kenza, de ene dag wel een hoofddoek en andere dagen niet, ze zijn echter niet de ene dag strenger of minder streng gelovig. Dit verschijnsel heeft te maken met mode, vrouwen dragen wat 'in' is en wat ze 'mooi' vinden. Dit komt overeen met de ideeën van Fair (2013)

Uit mijn observaties blijkt dat handgemaakte kleding door jongeren ongeveer evenveel wordt gedragen als confectie kleding en door oudere vrouwen wordt handgemaakte kleding het meest gedragen. Als voorbeeld hiervan laat ik drie observaties zien in *tabel 1*, die op drie verschillende dagen op de markt zijn uitgevoerd. Lossere kleding zoals de *hijab* of 'hijab-dress' wordt ook gedragen maar niet als vervanging van deze kleding strakke handgemaakte kleding. Deze loszittende kledingstijlen worden echter niet opgelegd en volgens mijn respondenten ook niet nadrukkelijk geadviseerd door lokale imams. Maimouna zelf draagt soms een chador, het is een makkelijke manier van zichzelf bedekken als ze naar de moskee gaat of even wil bidden, maar ook als ze thuis in een te blote outfit is en even snel naar de markt wil. Het is dus een 'makkelijke manier van het dragen van gepaste kleding'. Uit mijn observaties blijkt dat *jongere* vrouwen juist de Arabische stijl van hoofddoeken dragen, zoals de chador en hijab. Veel getrouwde vrouwen dragen een grote omslagdoek over hun outfit als ze op stap gaan (bijlage 1 afbeelding 5). Loszittende kleding is dus een invloed vanuit islamitische landen, vooral vanuit het Midden-Oosten, maar is geen *vervanging* voor strakzittende, handgemaakte kleding. Dit gaat dus in tegen de besproken argumenten van Masquelier (2013).

Tabel 1

	Observatie 15-01 Markt (200 vrouwen)		Observatie 4-02 Markt (72 vrouwen)		Observatie 18-02 Markt (199 vrouwen)	
	Vrouwen Jonger dan 40	Vrouwen ouder dan 40	Vrouwen Jonger dan 40	Vrouwen ouder dan 40	Vrouwen Jonger dan 40	Vrouwen ouder dan 40
Totaal	96	104	41	31	105	94
Handgemaakte kleding						
3deling	3	13	2	1	9	11
Broek	3	1	0	0	0	0
Broek + hoofddoek			0	0	1	1
Korte rok	2	0	1	0	0	0
Korte rok + hoofddoek	1	0	0	0	1	1
Lange jurk	2	2	3	0	1	2
Lange jurk + hoofddoek	19	47	11	21	22	46
Schort	5	18	2	15	8	8
	44	90	19	37	51	69
Confectie kleding						
Lange rok	10	2	1	0	4	3
Lange rok + hoofddoek	18	10	10	5	19	7
Broek	16	5	0	0	11	5
Broek + hoofddoek	9	2	7	3	8	3
Korte rok	9	2	0	0	7	0
Korte rok + hoofddoek	3	0	0	0	3	0
Chador	3	2	6	1	6	5
	68	23	24	9	58	23

Gepaste kleding

De respondenten in Tamale hebben bepaalde ideeën over gepaste kleding. Dit komt naar voren in de focusgroep die ik heb gehouden met een aantal moslims. Ook christenen geven aan wat wel en niet gepaste kleding is. In Tamale dragen vrouwen vaak een diep decolleté en hebben hun armen gedeeltelijk of helemaal niet bedekt. Het bedekken van het *gehele* lichaam is dus bijna niet aan de orde in Tamale. Tijdens de observaties heb ik slechts drie keer een vrouw gezien die haar hele lichaam bedekte, inclusief gezichtsluier, handschoenen en sokken. Dat betekent dus dat de rest van de bijna 1000 geobserveerde vrouwen dit niet had.

In Tamale bestaan verschillende ideeën over wat gepaste kleding is. De meeste islamitische respondenten vinden dat het haar, de schouders en de benen bedekt moeten zijn, maar andere respondenten zijn het daar niet mee eens. Daarnaast zijn moslimvrouwen niet per definitie meer bescheiden dan christelijke vrouwen. Zo draagt Kenza als moslim een jurk tot boven haar knieën

terwijl Catherin aangeeft dat de kerk adviseert kleding tot onder de knie te dragen, waar zij zich ook aan houdt. In het algemeen bedekken islamitische respondenten zich meer dan de christelijke respondenten en het gaat hierbij vaak om het *haar* dat door moslims wel wordt bedekt en door christenen (vooral op jongere leeftijd) niet. Geen van mijn christelijke respondenten bedekt dagelijks het haar, terwijl maar twee islamitische respondenten hun haar niet altijd bedekken.

Maïmouna bedekt haar bovenlichaam, benen, armen tot aan de ellebogen en haar. Zelf vertelde ze dat ze dit moet bedekken als ze gaat 'lopen'. Terrence legde hierbij uit dat Maïmouna nog niet getrouwd is en ze daarom in haar 'eigen territorium' zichzelf niet hoeft te bedekken. Dit moet ze alleen als ze 'veel vreemde' mannen tegenkomt, dus als ze 'gaat lopen'. Maïmouna draagt daarbij ook push-up bh's en strakzittende kleding om haar lichaam te accentueren. Zij bedekt haar lichaam dus *niet* alleen om te voorkomen dat ze lust bij mannen uitlokt. Vrouwen die getrouwd zijn bedekken zich vaak ook in hun 'eigen territorium'. Getrouwde vrouwen, onder wie Khadija, Fatima, Aisha, Rajae en Hiba, dragen in de gevallen waar Maïmouna een hoofddoek draagt vaak een grote omslagsjaal die hun hals en decolleté bedekt. Hoewel er dus bepaalde gewoontes en ideeën bestaan zeggen ook veel respondenten, zowel christenen als moslims, dat ze zelf mogen bepalen wat ze wel en niet bedekken.

Tijdens het bekijken van posters met vrouwenkleding wordt vaak door moslims en christenen aangegeven dat bij een lage rug of diep decolleté moslims dit mogen dragen maar dan wel met een omslagdoek eroverheen. Uit de elicitering van posters bij Catherin en Hailey blijkt dat moslims en christenen vinden dat moslims hun borsten zouden moeten bedekken en dat dit bij christenen minder essentieel is. Het is dus duidelijk dat zowel moslimvrouwen als christelijke vrouwen ideeën hebben over wat bedekt zou moeten zijn, maar dat dit per persoon verschillend tot uitdrukking kan komen wat onder andere te maken heeft met leeftijd, relatiestatus en individuele verschillen. Hieruit blijkt dat zowel moslims als christenen zich bezighouden met bescheidenheid en het dragen van gepaste kleding maar dat hier individueel gezien verschillende ideeën over bestaan. De lichaamsbedekking tijdens het bidden stemt veel meer met elkaar overeen, zowel bij moslims als christenen.

Gepaste kleding tijdens het vrijdagmiddaggebed

Het is vrijdagmiddag en Maïmouna en ik maken ons klaar voor het vrijdagmiddaggebed. Ik mag een grote sjaal lenen voor het bedekken van mijn hoofd, hals en armen. Maïmouna draagt over haar gebruikelijke headtie een witte doorzichtige sjaal. Het is bijna helemaal vol in de moskee maar we vinden nog een plekje. De meeste vrouwen dragen handgemaakte kleding, een lange jurk of een lange rok met top van waxstof in verschillende kleuren en printen, beide met bijpassende headtie. Daaroverheen hebben ze allemaal een omslagdoek geslagen, van dezelfde stof als die Maïmouna en ik dragen. Dit geldt voor alle leeftijden. Ongeveer een kwart van de vrouwen draagt chadors, lange confectiehijabs, ook in verschillende kleuren en printen.

Gepaste kleding tijdens de zondagsmis

Ik ontmoet Haily voor de Catholic Church in Tamale en heb zelf een handgemaakte lange jurk aan en een bijpassende hoofdband op mijn hoofd. Hoewel niet alle vrouwen een 'headtie' dragen ben ik gepast gekleed. Haily heeft zelf ook een lange jurk aan terwijl haar vriendinnen vooral korte jurken dragen. Tijdens de ronde waarin geld wordt gegeven aan de kerk dansen de vrouwen in rijen een grote ronde om de banken en zo zie ik alle verschillende soorten kleding voorbij komen. Niemand draagt confectiekleding maar het assortiment handgemaakte kleding is breed vertegenwoordigd. Korte jurken, lange jurken, korte mouwen en lange mouwen en zelfs een enkele broek komt voorbij.

Onderdrukking en intimidatie

Maimouna heeft mij een keer naar huis gebracht op de scooter in een driekwart legging, ze had toen wel haar haar bedekt. Ze wilde niet mee naar binnen lopen in het restaurant omdat ze geen lange broek of jurk aan had, terwijl iedereen haar op de scooter dus wel kon zien. Aan de andere kant zijn er ook respondenten die zich minder bedekken dan Maimouna, zoals Kenza en Latifa. Het is dus niet zo dat vrouwen in Tamale zich niet kunnen bewegen in publieke sferen als ze niet bedekt zijn. Mijn respondenten mogen zelf bepalen hoe ze zich bedekken en hoeven geen toestemming te vragen aan hun man als ze het huis verlaten en alleen gesluierd naar buiten mogen, zoals soms omschreven staat in de literatuur (Renne, 2013:74; Masquelier, 2013).

Tijdens de observaties heb ik niemand gezien in een korte broek tot boven de knie of hele korte rokken en niemand droeg korte shirts met een blote buik. Vrouwen kunnen wel met blote armen over straat, ook als moslim. Daarnaast zijn veel verschillende vormen van hoofddoeken geaccepteerd en dragen niet alle moslims een hoofddoek. Vrouwen die wel een hoofddoek en/of een omslagdoek dragen gaven nooit als reden aan dat ze zichzelf bedekken om zich tegen mannen te beschermen. Hoewel veel vrouwen 's avonds niet heel laat over straat gaan, zijn de ongeschreven regels in Tamale hierover niet erg strikt en volgens mijn respondenten dus niet direct door mannen opgelegd.

Zelfstandigheid en vrijheid

Een onderdeel van de bescheidenheid van de islam is het betreden van de publieke sfeer in gepaste kleding. In Tamale bewegen heel veel vrouwen zich in het openbaar, in dit geval kan dus niet worden gezegd dat de publieke sfeer het domein van mannen is. Van de mensen die op de markt werken en lopen is ongeveer driekwart vrouw. In Tamale werken vrouwen in de publieke sfeer om geld te verdienen, zoals in de bediening of op de markt. Dit zijn zowel getrouwde als ongetrouwde vrouwen. Al mijn respondenten werken, behalve Kenza, want zij studeert nog. Ik zie natuurlijk niet de vrouwen die binnen zitten maar door de vele vrouwen in de publieke sfeer kan ik stellen dat vrouwen zich hier

vrij kunnen bewegen. Dit geven vrouwen zelf ook aan. Zoals Clark (2010) omschrijft is dit in Ghana dan ook zowel de norm als het ideaal.

Een voorbeeld van een werkende getrouwde vrouw is Khadija, ze is de eigenaar van een kleermakersatelier. Ze heeft twee kinderen van wie één naar school gaat. De jongste is altijd bij haar in het atelier. Ze heeft twee leerlingen die bij haar werken en een vriendin die haar helpt. Een ander voorbeeld is Jamilah, die werkt op de markt, ze verkoopt daar eten. Ook Jamilah is getrouwd en verdient dus haar eigen geld. Daarnaast werken Catherin en Hailey in het Catherlic Guesthouse in Tamale, zij zijn beide niet getrouwd. Fair zegt (2013) dat vrouwen in Tanzania de laatste jaren zelf zijn gaan werken, mijn respondenten zeggen dat dit in Ghana al veel langer het geval is.

Agency en structuur

Persoonlijke overwegingen bepalen deels hoe vrouwen zich kleden, maar dat neemt niet weg dat er een bepaalde norm is of dat er in ieder geval verschillende normen bestaan. Zo word je volgens Maïmouna geacht *jurken*, en dus geen broeken, te dragen naar bruiloften en begrafenissen. Daarbij is het volgens Maïmouna de bedoeling dat moslims hun haar bedekken. Dat doet zij zelf dus niet altijd, maar wel als ze ergens naartoe gaat. Ze vertelde dat ze vindt dat vrouwen op bruiloften hun haar moeten bedekken. Dit gaat dus over gepaste kleding en heeft te maken met het uitdrukken van religie. Maïmouna zei bijvoorbeeld over een van Khadija's leerlingen, Amina: 'she is not a good girl, she does not pray, she never prays'. Hoewel Amina wel haar haar altijd bedekt en een lange jurk draagt, wordt ze toch veroordeeld voor het feit dat ze niet bidt. Amina is 'pas' 16 jaar en dus een stuk jonger dan de andere leerling van Khadija, Rajae die 21 is en wel vijf keer per dag bidt.

Het dragen van gepaste kleding gaat dus vooral om de sociale conventie en minder om de persoonlijke overweging die vrouwen maken. Ik bezocht met Maimouna en Jamilah een begrafenis in Tamale. Ongeveer 200 mensen waren hier aanwezig, mannen en vrouwen. Alle vrouwen droegen handgemaakte kleding, lange jurken of rokken tot de grond met het haar bedekt. De meeste vrouwen droegen een headtie van dezelfde stof als de jurk en sommige vrouwen droegen *fashion hijab*. Sommige jonge kinderen bedekten hun haar niet. Maïmouna droeg zelf een lange jurk van gedrukte waxstof in de kleuren roze en blauw. De jurk had ze gemaakt voor een bruiloft toen zij met haar vriendinnen dezelfde stof droegen. Andere vrouwen gaven ook aan jurken die gemaakt zijn voor andere gelegenheden, vooral bruiloften, aan te hebben naar deze begrafenis. Voor begrafenissen laten moslims dus geen nieuwe kleding maken en gaan vrouwen (en mannen) niet met meerderen in dezelfde stof, zoals op bruiloften. Voor de overledene wordt echter wel een speciale outfit gemaakt.

Maïmouna vertelde over begrafenissen in Tamale dat als mannen en vrouwen doodgaan ze eerst worden gewassen. De kleding die ze aan hebben is wit waarbij de man een broek en een top aan heeft en de vrouw een rok, een top en een hoofddoek (three pieces). Uiteindelijk wordt een

witte doek omgeslagen om ze naar het graf te brengen. Hier aangekomen wordt de witte doek afgedaan waarna de overledene in het graf wordt gelegd met een wang op de grond. Zowel mannen als vrouwen mogen bij de begrafenis aanwezig zijn. Vrouwen staan in rijen achter de mannen, die ook in rijen staan.

Structuur en verandering

Kledingstijlen zijn dus onderhevig aan sociale conventies. Bepaalde gebeurtenissen in het leven van vrouwen kunnen een grote verandering teweegbrengen, vaak is hierbij sprake van 'rite de passage', zoals het huwelijk (LeBlanc, 2000:443). Respondenten gaven aan zich anders te gaan kleden na het huwelijk of dat vrouwen die getrouwd zijn zich anders kleden.

'I do not always cover my hair but when I am married I will cover my hair' (Kenza).

Op de bruiloft draagt de vrouw verschillende soorten kleding, maar vooral daarna passen vrouwen, in veel gevallen, haar kledingstijl definitief aan, zoals het dragen van een extra sjaal. Bijna alle respondenten gaven aan zich anders te kleden na het huwelijk, hoe subtiel dit verschil dan ook mag zijn.

Aan de hand van fotoreviews die ik heb gedaan bij Maïmouna thuis en naar aanleiding van gesprekken met haar en andere respondenten is echter te zien dat getrouwde vrouwen die nu naar een bruiloft gaan *niet* dezelfde jurk aan kunnen als tien jaar geleden. Kledingstijlen veranderen en daarbij ook wat verwacht wordt hoe getrouwde vrouwen zich kleden. Hierin ben ik het eens met Renne (2013) dat alle vormen van kleding onderhevig zijn aan mode, op welke manier dan ook. Ik stel dus dat sociale conventie ook veranderlijk is.

Uit de focusgroep blijkt dat er een bepaald verwachtingspatroon bestaat maar er zijn weinig consequenties voor de vrouwen die zich hier niet aan houden. Zo hoor ik van veel respondenten dat je alleen een jurk mag dragen naar bruiloften terwijl één respondent aangeeft dat ze ook broeken draagt naar bruiloften. Daarnaast is Maïmouna op de bruiloft waar ze zich stoorde aan vrouwen die hun haar niet bedekte niet naar hen toegegaan om er iets van te zeggen. Hoewel er dus wel over gepraat kan worden en er verwachtingen zijn, is er ruimte om eigen beslissingen te nemen. Dit geldt zowel voor mode als voor het gepast kleden. Niet alle vrouwen zijn altijd bezig met 'hoe ben ik modebewust' of 'hoe ben ik een goede moslim'. Dit komt overeen met de ideeën van Schielke (2009).

Naast islamitische vrouwen heb ik hier ook over gesproken met christenen. Hoewel ik minder christelijke vrouwen heb gesproken kan ik zeggen dat voor hen hetzelfde geldt. Individuele keuzes

lijken makkelijker, bijvoorbeeld wat kan worden gedragen naar de kerk. Ideeën lopen hierover verder uiteen vergeleken met de sociale regels die in de moskee worden aangehouden.

Lichaamsbedekking en mode in Tamale

'Fashion is creative; it is all about how you think and adapt. That is fashion.'
Terrence

Moslims in Tamale zijn bezig met mode en net als overal ter wereld verschilt het per individu hoeveel mensen zich ermee bezig houden. Ook christenen in Tamale houden zich bezig met mode. Hoewel niet iedereen internet heeft zijn juist diegenen die wat rijker zijn en wel internetten meer 'into fashion', zoals Kenza zei. Veel vrouwen willen daarbij niet de stijl van dat moment namaken, maar hun eigen draai geven aan de mode. Zo volgen ze wel op sociale media allerlei trends maar bedenken ze er vaak zelf wat bij en vragen ze hun kleermaker om advies. De klanten van Terrence gaan veel meer in op mode-idealen en stellen veel meer eisen dan de klanten van Maimouna die vaak als enige wens hebben dat een lange jurk voor ze wordt gemaakt. Volgens Catherin is Terrence een wat duurere kleermaker. Daarnaast heeft Terrence meer mogelijkheden tot het verwerken van de nieuwste mode door zijn opleiding in Accra.

Mode in Tamale

*'I picked this picture from Instagram that I liked.
I want Terrence to make it for me but I picked my own cloth that I like.
I designed it so it becomes more my style and Terrence helped me with that.'*
Abby

Uit de observaties blijkt dat iets minder dan de helft van de geobserveerde jonge vrouwen handgemaakte kleding draagt, terwijl oudere vrouwen drie keer zo vaak handgemaakte kleding dragen als confectiekleding. Daarnaast dragen al mijn respondenten handgemaakte kleding, zowel in het dagelijks leven als bij speciale gelegenheden. Kleermakers hebben dus een belangrijke rol in de kleding die wordt gedragen in Tamale. Een voorbeeld hiervan is het enorme *billboard* van Vodafone dat boven het centrale kruispunt van Tamale hangt. Hierop is een kleermaker afgebeeld die belt met haar klanten. Deze advertentie geeft de rol van kleermakers aan in Noord-Ghana, namelijk een waarmee iedereen zich kan identificeren omdat *iedereen* naar een kleermaker gaat.

Onder mijn respondenten zag ik dat christenen vaker confectiekleding dragen dan moslims. Christenen droegen dan ook vaker westerse confectiekleding dan moslims. Moslims droegen ook confectiekleding maar dit waren vaak lange jurken met de print van waxstoffen die worden gebruikt

voor handgemaakte kleding. Hailey droeg bijvoorbeeld confectiekleding naar haar werk maar altijd handgemaakte kleding naar de kerk.

Op de televisie in Tamale zie je vooral Ghanese programma's. Internationale series die worden uitgezonden zijn vaak Braziliaans. Daarnaast zijn geen van mijn participanten op de Hady geweest. Door mijn respondenten wordt in interviews aangegeven dat zij zich juist laten beïnvloeden door Facebook en Instagram. Dit geldt voor zowel christelijke als islamitische respondenten. Hierdoor ontstaat een toegang tot mode vanuit de hele wereld die wordt omgezet in handgemaakte kleding van de lokale kleermakers. Ook het dragen van een hoofddoek behoort tot de mode in Ghana en daarin zie je dan ook verschillende stijlen, waaronder de 'headtie', fashion hijab, chador en niqab. Dit geeft aan dat Tamale door verschillende landen wordt beïnvloed op het gebied van kleding.

Zoals al gezegd heeft Terrence meer toegang tot mode vergeleken met andere kleermakers in Tamale omdat hij in Accra heeft gestudeerd. Hij richt zich niet alleen op islamitische kleding maar zijn stijlen komen uit de hele wereld en hij combineert ze zelf. Terrence bepaalt de mode van zijn klanten soms door zelf te bepalen wat hij voor ze maakt. Daarnaast heeft hij magazines liggen waar klanten hun inspiratie uit op doen en posters waar klanten op kijken. Ook komen klanten met plaatjes van sociale media of met eigen designs. De klanten van Terrence geven aan dat hij alles kan maken waar ze om vragen.

Kledingstijlen en mode in Tamale

Volgens Jamilah droegen vrouwen van oudsher 6 yard wax-gedrukte stof, hierbij gebruikten ze twee yard die ze omslaan als rok, twee yard voor een handgemaakte top en twee yard voor de headtie. Uit de observaties blijkt dat nog steeds veel vrouwen deze driedeling dragen maar niet de meerderheid. Vooral oudere vrouwen dragen deze driedeling. Een nieuwe trend van vrouwen is het dragen van broeken. Er worden zowel confectiebroeken als handgemaakte broeken gedragen door vrouwen. Zoals uit de volgende tabel blijkt worden jurken door zowel jongere als oudere vrouwen het meest gedragen. Vaak met een bijpassende headtie. Zoals te zien heb ik twee keer niet geteld welke confectiekleding vrouwen dragen en heb me toen geconcentreerd op handgemaakte kleding. Christelijke kledingstijlen komen soms meer overeen met westerse kleding, zeiden een aantal respondenten zelf. Terrence zei dat moslims zich eigenlijk aanpassen aan de christelijke levensstijl van Ghana waaronder kledingstijlen: 'Muslims adapt to christian lifestyle but they stay Muslim'. Dit komt volgens Terrence omdat christenen het land leiden ook al wonen er in Tamale meer moslims. Hij zei dat moslims zich aanpassen aan christelijke stijlen die uit het westen komen, maar dat dit gelijkstaat aan de definitie van mode. Volgens Terrence is die definitie: het nadenken over en het aanpassen van creativiteit, zoals het citaat aan het begin van deze paragraaf ook laat zien.

Tabel 2

Leeftijd	13-01		15-01		18-01		4-02		18-02	
	<40	>40	<40	>40	<40	>40	<40	>40	<40	>40
Totaal	39	38	96	104	87	61	41	31	105	94
<i>Handgemaakt</i>										
3 deling	1	6	3	13	11	6	2	1	9	11
Broek	1	0	3	1	22	6	0	0	0	0
Broek + hoofddoek							0	0	1	1
Korte rok	2	2	2	0	9	2	1	0	0	0
Korte rok + hoofddoek	2	0	1	0	4	1	0	0	1	1
Lange jurk	4	4	2	2	10	5	3	0	1	2
Lange jurk + hoofddoek	25	24	19	47	30	37	11	21	22	46
Schort	-	-	5	18	5	12	2	15	8	8
<i>Confectie</i>										
Lange rok	-	-	10	2	-	-	1	0	4	3
Lange rok + hoofddoek	-	-	18	10	-	-	10	5	19	7
Broek	-	-	16	5	-	-	0	0	11	5
Broek + hoofddoek	-	-	9	2	-	-	7	3	8	3
Korte rok	-	-	9	2	-	-	0	0	7	0
Korte rok + hoofddoek	-	-	3	0	-	-	0	0	3	0
Chador	4	2	3	2	1	4	6	1	6	5

Sociale conventie en agency in mode

Hoewel ik beargumenteer dat vrouwen onderdeel zijn van een grotere structuur en vooral impliciete regels hebben op het gebied van kleding, betekent dit niet dat de kleding die zij dragen niet onderhevig is aan mode. Vrouwen in Tamale zijn dus bezig met mode en dit betekent niet dat klakkeloos de laatste trends worden gevolgd. Integendeel. Veel respondenten vooral klanten van Terrence, zoals Abby, Kenza en Latifa, kijken op sociale media om inspiratie op te doen, maar geven hun eigen draai aan de mode die ze zien. Daarbij nemen ze de huidige mode over of passen die aan. Naast de respondenten die expliciet zeggen modebewust te zijn, zijn zij niet de enigen die zich bezighouden met schoonheid en esthetiek. Zo is Maïmouna elke keer als ze op pad gaat een kwartier bezig om haar headtie om te knopen. Ze gebruikt hier vier sjaals voor, voordat ze haar uiteindelijke hoofdband omknoopt om een grote 'toef' op haar hoofd te creëren.

Hoewel vrouwen zich op een bepaalde manier kleden door sociale conventies laat mode juist de heterogeniteit van de moslimgemeenschap zien. Uit interviews met mijn respondenten blijkt dat het 'islamitisch modesysteem' een combinatie is van het 'dragen van gepaste kleding' en het 'mooi zijn'. Ik zie dat respondenten die zich meer bezighouden met de laatste mode zich vaak minder

bedekken dan mensen die zich niet veel met mode bezighouden. Dit geldt voor christenen en moslims. Zo bedekken Maïmouna, Khadija en Catherin zich meer, terwijl zij aangeven niet bezig te zijn met de laatste mode. Kenza, Latifa en Abby zijn heel erg bezig met de laatste mode, zo volgen zij verschillende Facebookpagina's en Instagram-accounts die kledingitems plaatsen. Ze houden zichzelf op de hoogte van de laatste trends. Zij bedekken zich in mindere mate, zo dragen Kenza en Latifa soms geen een hoofddoek terwijl zij moslim zijn en draagt Abby als christen ook korte rokken. Abby kan deze kleding ook aan naar de kerk, want ze vindt kleding een individuele beslissing. Latifa en Kenza kunnen minder bedekte kleding ook aan naar de moskee, maar geven aan er bijvoorbeeld een broek bij aan te trekken en een hoofddoek.

Conclusie lichaamsbedekking en mode

Door mode en verschillende invloeden vanuit de hele wereld zijn er dus veel verschillende stijlen van lichaamsbedekking. In Tamale zijn posters te koop met daarop christelijke en islamitische mode. Toch bepalen mijn respondenten zelf vaak hun kleding ongeacht hun geloof. Ik kan daarentegen wel stellen dat zowel moslims als christenen onderdeel zijn van sociale conventies die bepalen hoe ze zich kleden door een verwachtingspatroon dat bestaat. Er zijn een aantal vrouwen die juist expliciete ideeën hebben over mode en zich hier dagelijks mee bezighouden maar deze vrouwen zijn een minderheid in Tamale.

Conclusie

In deze scriptie heb ik laten zien hoe vrouwen in Tamale, Noord-Ghana, religie uitdrukken in het dragen van kleding. Ik heb laten zien dat veel vrouwen in Tamale hun lichaam bedekken omdat ze moslim zijn en dat juist impliciete ideeën over kleding belangrijk zijn voor de keuzes die worden gemaakt. Dit geldt ook voor christenen maar die lijken, vooral tijdens het uitdrukken van religie, meer ruimte te hebben voor individuele interpretatie als het gaat om welk gedeelte van het lichaam bedekt moet zijn. Kleding is daarbij ook een vorm van mode waarbij het gaat om esthetiek. Ik beargumenteer dat mode en islam samengaan en dat sociale conventies voor een groot gedeelte bepalen hoe vrouwen in Tamale zich kleden. Daarbij laat ik zien dat sociale conventies ook onderhevig zijn aan mode en er altijd ruimte is voor individuele interpretatie.

Het bedekken van het lichaam door vrouwen in Tamale heeft vaak te maken met overwegingen over bescheidenheid en modebewustzijn. Hoewel de literatuur sterk de nadruk legt op het autonome individu laat ik juist zien dat *sociale conventies* erg belangrijk zijn binnen keuzes die worden gemaakt op het gebied van het bedekken van het lichaam. Moslims zijn dus niet alleen bezig met *hoe ben ik een goede moslim* en *hoe ben ik modebewust* maar hebben vooral ook impliciete ideeën over hoe vrouwen hun lichaam moeten bedekken. Dit heb ik laten zien aan de hand van verschillende voorbeelden, een focusgroep en observaties die ik heb gedaan. Dit neemt niet weg dat vrouwen individueel verschillend zijn en eigen beslissingen nemen op basis van bestaande sociale regels. Hoewel ik ervoor pleit dat sociale conventies belangrijk zijn, neemt dit niet weg dat deze worden beïnvloed door mode en veranderen door de tijd heen. Ik beargumenteer dat in de literatuur te sterk de nadruk wordt gelegd op individuele beslissingen omdat ik in de praktijk in Ghana heb gezien dat de meeste vrouwen juist impliciete ideeën hebben over hoe het lichaam bedekt moet worden. Hoewel kledingkeuze dus voor een groter gedeelte afhangt van sociale conventies dan de literatuur vermeldt, betekent dit niet dat kleding een statisch concept wordt.

Literatuurlijst

- Asad, T. (2006) 'Trying to Understand French Secularism' in H. de Vries & L. Sullivan (eds) *Political Theologies and Global Religions* New York: Fordham University Press
- Bernard, R.H. (2011) *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches* Lanham MD, AltaMira Press.
- Clark, G. (2010) 'Gender Fictions and Gender Tensions Involving "Traditional" Asante Market Women' *African Studies Quarterly* 11:2&3
- Clark, G. (2010) *African market women: seven life stories from Ghana* Bloomington, Indiana University Press.
- Dumbe, Y. (2011) *Islamic Revalism in Contemporary Ghana* Huddinge, Sodertorn University
- El Guindi, F. (1999) 'Veil: Modesty, Privacy And Resistance' Berg: Oxford, New York.
- Fair, L. (2013) 'Veiling, Fashion, and Social Mobility: A Century of Change in Zanzibar' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Ghana Statistical Service (2012) *Population & Housing Census, Summary Report of Final Results* Sakoa Press Limited, Accra.
- Hansen, K.T. (2004) 'The World in Dress: Anthropological Perspectives on Clothing, Fashion, and Culture' in *Annual Review of Anthropology* 33:369-392.
- LeBlanc, M. (2000) 'Fashion and the politics of identity: Versioning womanhood and Muslimhood in the face of tradition and modernity' in *Africa* 70(3):443-481.
- MacDougall, D. (1998) "Visual Anthropology and the Ways of Knowing." In *Transcultural Cinema* Princeton, Princeton University Press 61-92.
- Mahdi, H. (2013) 'Invoking Hijab: The Power Politics of Spaces and Employment in Nigeria' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Masquelier, A (2013) 'Modest Bodies, Stylish Selves: Fashioning Virtue in Niger' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Moors, A. M. & E. Tarlo (2007) 'Introduction' in 'Muslim Fashion Special issue' in *Fashion Theory* 11(2/3):133-142.
- Rabine, L.W. (2013) 'Religious Modesty, Fashionable Glamour, and Cultural Text: Veiling in Senegal' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.

- Rasmussen, J. (2013) 'Veiling without Veils: Modesty and Reserve in Tuareg Cultural Encounters' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Renne, E. (2013) 'Introduction' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Renne, E. (2013) 'Intertwined Veiling Histories in Nigeria' in *Veiling in Africa* Bloomington, Indiana University Press.
- Tarlo, E. (2010) 'Visibly Muslim: Fashion, Politics, Faith' Oxford, U.K.: Berg.
- Vogelsang-Eastwood, G. & W. Vogelsang (2008) 'Covering the Moon: An Introduction to Middle Eastern Face Veils' Leuven, Peeters.

Bijlage 1²

Afbeelding 1 Handgemaakte kleding met bijpassende headtie

Afbeelding 2 Confectiekleding met confectie hijab (links)

² De foto's zijn gemaakt door Yara Maljers in de veldwerkperiode januari en februari 2016 in Tamale.

Afbeelding 3 Chador (links)

Afbeelding 4 Hijab-dress (rechts)

Afbeelding 5 Omslagdoek over kleding